

Szántay Antal

A HABSBERG MONARCHIA ÉS PÉNZÜGYEI A 18. SZÁZADBAN

A tanulmány a kora újkori „hadügyi forradalom” történetéhez és a „fiskáliskatonai állam” koncepciójához kapcsolódva a 18. századi Habsburg Monarchiával és pénzügyeivel foglalkozik.¹

A 18. századi Habsburg Monarchia a dinasztia, az uralkodó által összekapcsolt országok és tartományok változó halmaza. A század során a bécsi kormányzat több lépést tett, hogy a Monarchiát központosított egységállammá formálja. II. József 1787-ben közel járt ennek megvalósításához, de a tartományok partikuláris érdekei, a rendi autonómia és a társadalmi-kulturális sokszínűség szétfeszítették a nehezen megszerkesztett kereteket.² A Monarchia még a legújabb kori állam egyik fő ismérvét, az összefüggő terület kialakítását is csak 1797-re tudta többé-kevésbé megvalósítani, miután elvesztette a spanyol örökséget, de megszerelte Velencét, és így csak az elő-ausztriai birtokok maradtak exklávék.

A Habsburg Monarchia területe a 18. században

A Habsburg Monarchia, azaz a Habsburg-ház osztrák ága által uralt országok és tartományok összessége, a 18. század során jelentős területi változásokon ment keresztül a háborúk és békék eredményeként.³ A Monarchia a század során folyamatosan háborúban állt, a hadi potenciál és a katonai készenlét fenntartása, illetve növelése az állam fő törekvése volt, és ez komoly terhet rótt a társadalomra.⁴ Az évszázadban csak harminckilenc békeévet számolhatunk (1715, 1721–1732, 1736, 1749–1755, 1764–1777, 1780–1787, 1798), melyek leginkább az erőgyűjtés és felkészülés évei voltak. A század második felében, melyre a legtöbb – huszonöt – békeév esett, Mária Terézia, illetve I. Ferenc és II. József uralkodása idején sem

---

¹ *Geoffrey Parker*: The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West 1500–1800. Cambridge 1988.; *Jan Glete*: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660. London 2002.; Lásd még *Mark Knights*: Fiscal-Military State. Oxford Bibliographies 2010. (<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0073.xml#>, letöltés 2018. júl. 18.)

² *Antal Szántay*: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und in den österreichischen Niederlanden 1785–1790. Bp. 2005.

³ A Dictionary of World History. 3. kiadás. Oxford 2015.; The Encyclopedia of World History. Ancient, Medieval, and Modern Chronologically Arranged. Ed. William L. Langer. 6. kiadás. Boston–New York 2001.; Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1989.

⁴ *Michael Hochedlinger*: Austria's Wars of Emergence, 1683–1797. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797. London 2003.

szorulhattak háttérbe a katonai szempontok, de változott a megközelítés: átfogó reform az erőforrások növelése érdekében és kevesebb pazarló háború jellemezte ezt az időszakot.⁵

Az örökös tartományok

Az Enns folyó által Alsó- és Felső-Ausztriára osztott Osztrák Hercegséget (1453-tól Főhercegséget) és a Stájer Hercegséget 1282-ben, míg a Karintiai Hercegséget a Krajnai Őrgrófsággal (1364-től Hercegség) együtt 1335-ban kapták meg a Habsburgok. Görz (Gorizia) Grófságot I. Miksa császár örökölte 1500-ban, ezen belül Gradisca (Gradisca d'Isonzo) 1647-ben önálló grófság lett az Eggenberg grófok alatt, majd 1754-ben Görz és Gradisca grófságként ismét egyesítették a területet. Ehhez tartozott Trieszt kikötővárosa is, mely a horvát partvidékkel együtt alkotta 1776-ig az osztrák tenger melléket (*Litorale Austriaco*).⁶ Ausztria területe kismértékben növekedett, amikor a bajor örökösödési háborút lezáró tescheni békével (1779. május 13.) az *Innviertel* (az Inn, Salzach és Duna folyók közötti terület) Bajorországtól a Habsburg Monarchiához került.

A Tiroli Grófság 1363 óta volt a Habsburgok birtokában. Tirolhoz tartozott Vorarlberg is, bár volt, amikor ezt Elő-Ausztriához sorolták. Elő-Ausztria (*Vorderösterreich, Vorlande*) a legrégebbi Habsburg birtokok szerteszórt maradványaiból állt. Területe nem volt állandó, a 18. század során is változott, például a Bodeni-tó mellett fekvő Tettngang birodalmi grófságot eladósodott birtokosai 1780-ban a Habsburgoknak adták. Elő-Ausztriához került Ortenau néhány települése is, ugyanakkor kisebb területek más birtokába jutottak, például a fekete-erdei Gersbachot a badeni őrgróf megvásárolta.

A Rajnáttól nyugatra, a Pfalzban fekvő Falkenstein Grófság 1736-ban Lotharingiai Ferenc „hozományaként” került a Habsburgokhoz. Ennek a birtoknak azonban csak annyi jelentősége volt, hogy II. József használta e grófi címet *al incognito* utazásai során.

Csehország

A Cseh Királyságot, melyhez a Sziléziai Hercegség és a Morva Őrgrófság is tartozott, 1526-ban szerezte meg I. Ferdinánd. A 17. századtól örökös tartományként

⁵ Derek Beales: Joseph II. I–II. Cambridge 1987. és 2009.; Franz A. J. Szabo: Cameralism, Josephinism, and Enlightenment: The Dynamic of Reform in the Habsburg Monarchy, 1740–92. *Austrian History Yearbook* 49. (2018) 1–14.

⁶ Eva Faber: *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700–1780*. Trondheim–Graz 1995.

kezelték. VI. Károly császár halála után az osztrák örökösödési háború (1740–1748) hozott jelentősebb változásokat a cseh korona országainak birtoklásában. 1740 decemberében II. Frigyes porosz király betört a Monarchia területére, és elfoglalta Szilézia nagy részét, melyről Mária Terézia a boroszlói szerződésben (1742. június 11.) kénytelen volt lemondani. Ugyanakkor Károly Albert bajor választófejedelem 1741 nyarán Felső-Ausztriába vonult, majd elfoglalta Prágát is (1741. november 26.), ahol a cseh rendek 1741 végén cseh királlyá koronázták. Károly Albertet 1742 januárjában német-római császárrá is megválasztották (VII. Károly 1742–1745). Egy évvel később azonban a Monarchia seregei visszafoglalták a cseh fővárost (1742. december 6.) és Mária Teréziát koronázták cseh királynővé (1743. május 12.). Mária Terézia és VII. Károly császár között a harc 1744–45-ben is folytatódott: a Monarchia seregei megszállták Bajorországot is, míg a császár ismét elfoglalta Prágát. VII. Károly halála után végül fia, III. Miksa bajor választó a füsseni békében (1745. április 22.) elismerte Mária Terézia örökösödési jogát. Hamarosan Lotharingiai Ferencet, Mária Terézia férjét választották német-római császárrá (I. Ferenc 1745–1765). II. Frigyes csehországi betörését pedig a Monarchia a drezdai békével (1745. december 25.) háritotta el, ismét elismerve Szilézia felett a porosz fennhatóságot, és ezt a háborút lezáró aacheni béke (1748. október 18.) is megerősítette.

A hétéves háború (1756–1763) során Szilézia és Csehország ismét a porosz–osztrák vetélkedés hadszíntere lett; a hubertusburgi béke (1763. február 15.) azonban nem hozott lényeges területi változásokat: Szilézia porosz kézen maradt.

Magyarország

A 18. század küszöbére és a század során a Habsburg Monarchia területe jelentősen és tartósan bővült a magyar korona országaiban. A nagy török háború (1683–1699) végén megkötött karlócai béke (1699. január 26.) Magyarország határait délen a Száva folyóig toltta, visszaszerezve ezzel Horvátország nagyobbik részét, és az Erdélyi Fejedelemség is Habsburg fennhatóság alá került. A déli határ mentén és Erdélyben is központi katonai igazgatás alatt álló Határőrvidéket hoztak létre.

A következő Habsburg–oszmán háború (1716–1718) során, melyet a pozsarváci béke (1718. július 21.) zárt le, újabb jelentős területeket hódított vissza a Monarchia az Oszmán birodalomtól: a Temesi Bánságot, Észak-Boszniát, Észak-Szerbiát és Havasalföld nyugati részét. A boszniai, szerbiai és havasalföldi területeket azonban a Monarchia a következő Habsburg–oszmán háború (1737–1739) során a belgrádi békével (1739. szeptember 18.) elvesztette. A Temesi Bánságot – visszaszerzése után – Bécsből kormányozták, és csak 1778-ban olvasztották be a magyarországi közigazgatásba. Északon pedig Mária Terézia tizenhárom szepesi

város visszaváltásával (1772) növelte Magyarország területét. Az osztrák tengeremlékről 1776-ban leválasztották a horvát partvidéket. Fiume és környéke az újonnan létrehozott Szeverin megyeként Horvátországhoz került, míg a Károly-úttól délre fekvő területet először a Határőrvidékhez, majd egy évvel később Szeverin megyéhez csatolták. Fiume városa 1779-től „önálló testként” (*corpus separatum*) a magyar korona alá tartozott, majd 1785-től Buccarival és Vinodollal alkotta a magyar tengeremléket (*Litorale Hungaricum*), Zeng és Carlobago szabadkikötő lett, Szeverin megyét pedig egyesítették Zágráb megyével.⁷ Az utolsó Habsburg–oszmán háború (1788–1791) során ugyan a császári csapatok visszafoglalták Belgrádot és jelentős délvidéki területet (Bosznia, Szerbia) szálltak meg, azonban a háborút lezáró szisztovai béke (1791. augusztus 4.) végül alig hozott területi nyereséget (Orsova és a horvát–boszniai határ módosítása) a Monarchia számára.

Galícia

Lengyelország első felosztásakor (1772. augusztus 5.) Galícia (Halics) a Habsburg Monarchiához került, és új országgént, Galíciai és Lodomériai Királyság néven Bécsből kormányozták, bár először az is felmerült, hogy középkori jogigény alapján Magyarországhoz csatolják. A Monarchia annektálta Bukovinát (1775. január) is, hogy Galícia és Erdély között területi összeköttetést biztosítson, majd az Oszmán Birodalommal megkötött palamutkai egyezményvel (1776. július 2.) rendezték a határok kérdését. Bukovina 1775 és 1786 között zárt katonai kerület volt, majd Galícia része lett. Lengyelország harmadik felosztásakor (1795. október 24.) Galícia észak felé jelentősen megnagyobbodott.

Spanyolország

A Habsburg-ház spanyol ágának kihalásakor (1700) a spanyol örökösödési háború során I. Lipót császár harmadik fia, Károly tartott igényt a spanyol koronára III. Károly néven (Bécsben koronázták meg 1703. szeptember 12-én). Londonon keresztül érkezett Lisszabonba (1704. március) és innen Spanyolországba. Bár rövid időre Madridot is elfoglalta, csak Katalóniában tudta kiépíteni uralmát. Idősebb fivére, I. József császár halálakor (1711) visszatért Bécsbe, hogy átvegye ausztriai örökségét és a német-római császári címet is. Felesége, Erzsébet 1713 márciusában, míg a főparancsnok-alkirály Guido Starhemberg gróf és a császári katonák az utrechti béke (1713. április 11.) megkötése után, júliusban hagyták el Barcelonát.

⁷ Szántay Antal: Regionális igazgatás a 18. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 50. (2008) 313–333., itt: 316. 21. jegyz.

Itália

Nagyobb sikerrel járt Károly Itáliában, a spanyol Habsburgok korábbi fennhatósága alatt álló királyságokban és tartományokban.⁸ Északon a kezdeti francia Bourbon hadi sikereknek Savoyai Jenő herceg vetett véget, amikor másodunokatestvére, II. Viktor Amádé savoyai herceg támogatásával Torinót felszabadította a francia ostrom alól (1706. szeptember 2–7.) és döntő vereséget mért a II. Fülöp orléans-i herceg és Ferdinand de Marsin marsall vezette francia seregére (Marsin halálos sebet kapott a csatában). I. József császár 1707. március 13-án írta alá a milánói megállapodást, melyben XIV. Lajos francia király ígéretet tett, hogy nem háborgatja tovább Észak-Itáliát. Az itteni spanyol örökség, a Milánói és a Mantovai Hercegségek az osztrák Habsburgok birtokába kerültek, és ugyanakkor megnyílt számukra a lehetőség a dél-itáliai spanyol örökség megszerzésére is.

Wirich Philipp von Daun gróf tízezer fős sereggel masírozott Nápoly felé, és a várost ellenállás nélkül vehette át, majd háromhónapos ostrom után Gaetát is megszerezte (1707. szeptember 30.). A Nápolyi Királyság uralkodója Károly lett (VI. Károly). A császári seregek Szicíliát is elfoglalták (1707). Ugyanakkor a Habsburgokkal szövetséges brit tengeri fölény biztosította a másik korábbi spanyol birtok, Szardínia megszerzését is, melyet John Leake admirális foglalt el Károly nevében (1708. augusztus). A spanyol örökösödési háborút lezáró rastatti béke (1714. március 7.) megerősítette VI. Károly császárt Milánó, Mantova, Nápoly és Szardínia birtokában, azonban Szicíliát Savoyának adta.

A spanyolok 1718-ban megszállták Szicíliát, de hamarosan a császári seregek is megjelentek a szigeten Claude Florimond de Mercy generális vezetésével (1719. február 28.). A négyes szövetség háborúját (1718–1720) lezáró hágai béke (1720. február 17.) értelmében VI. Károly császár átengedte Szardíniát II. Viktor Amádé savoyai hercegnek, aki így felvehette a szárd király címét is, és cserében a császár lett Szicília királya IV. Károly néven. Úgy tűnhetett, az osztrák Habsburgoknak Itáliában a spanyol örökség nagyobb részét sikerült megszerezniük. A szerződés a spanyol királyt, Bourbon V. Fülöpöt és felségét, Farnese Erzsébetet azzal kárpótolta, hogy fiuknak, Károlynak ígérte a Pármai Hercegséget a Farnese család kihalása után. Ez nyitott utat a Bourbonok itáliai terjeszkedésének. A tizenöt éves Károly 1731-ben Párma és Piacenza hercege lett (I. Károly néven). Pármába azonban csak 1732 októberében érkezett meg, miután több mint tíz hónapot töltött Firenzében, az utolsó Medici udvarában, aki őt örökösének is megnevezte. A fiatal herceget ambíciói megvalósításában a lengyel örökösödési háború (1733–1735) segítette, mely a legnagyobb

⁸ *Stuart J. Woolf*: La storia politica e sociale. In: Storia d'Italia III. Dal primo Settecento all'Unità. Torino 1973. 3–508.

változásokat Itáliában hozta. Immár nagykorúként és az itáliai spanyol seregek parancsnokaként 1734. március 5-én Nápoly ellen indult, hogy azt „megszabadítsa a féktelen erőszaktól, az osztrák elnyomástól és zsarnokságtól”.⁹ A pármái herceg seregeivel gyorsan haladt előre, hamarosan Nápoly városát is ostrom alá vette, miközben Giulio Borromeo Visconti alkirály és a Habsburg seregek parancsnoka, Giovanni Carafa kénytelen volt Apuliába menekülni. Károly herceg 1734. május 10-én győzelmesen vonulhatott be Nápolyba. 1734 augusztusára a spanyol csapatok uralták a Nápolyi Királyság területét, egyedül az április óta ostromlott Capua tartott ki november végéig Otto Ferdinand von Abensberg und Traun marsall parancsnoksága alatt. A spanyolok a szomszéd királyságban is folytatták a hódítást, 1734. szeptember elején már Palermóban voltak és 1735 elejére Szicília egészét elfoglalták. A pármái herceg VII. Károly néven Nápoly és V. Károly néven Szicília királya (1734–1759) lett, hogy később III. Károlyként a spanyol trónt (1759–1788) is elfoglalhassa. A Habsburgok tehát elvesztették Dél-Itáliát, azonban sikerült megvédeniük észak-itáliai birtokaikat. III. Károly Emánuel szárd király (savoyai herceg) a franciákkal titkos szövetséget kötve 1733. november elején elfoglalta Milánót, bár az erődben a kormányzó, Wirich Philipp von Daun gróf még kitartott. A savoyaiakhoz hamarosan francia seregek is csatlakoztak a hírneves Claude Louis Hector de Villars herceg parancsnoksága alatt. A savoyaiak és a franciák nézeteltérései tették lehetővé, hogy Claude Florimond de Mercy gróf parancsnoksága alatt jelentős Habsburg csapatok érkezzenek Lombardiába, hogy kétéves véres harcok után 1735 novemberére kiszorítsák a francia és savoyai csapatokat, és biztosítsák Lombardia Habsburg fennhatóságát. Azonban a Ticino folyótól nyugatra fekvő Novara és a Pó folyótól délre fekvő Tortona Savoya fennhatósága alá került. A császári csapatok a fiatal Károly herceg által magára hagyott Pármát is megszerezték több mint egy évtizedre (1735–1748). A lengyel örökösödési háborút lezáró előzetes bécsi béke (1735. október) jóváhagyta ezeket a változásokat Itáliában, tehát VI. Károly elvesztette Nápolyt és Sziciliát, de megtartotta Milánót és Mantovát, valamint megkapta Pármát is. Ugyanakkor Toszkána megszerzését is kilátásba helyezte a Habsburgok számára: a bukott lengyel király, Stanisław Leszczyński megkapja Lotharingiát, melyről lemond III. Ferenc István herceg, aki, ha feleségül veszi a császár leányát, Mária Teréziát, megkaphatja a Toszkan Nagyhercegséget az utolsó Medici halála után. A lotharingiai herceg és az osztrák főhercegnő esküvőjét 1736 februárjában tartották meg, 1737 januárjában a spanyol csapatok kivonultak Toszkánából, helyükre osztrákok érkeztek, Gian Gastone de' Medici nagyherceg pedig 1737. július 9-én meghalt. A lengyel örökösödési háborút

---

⁹ *Vittorio Gleijeses*: Don Carlos. Naples 1988. 49.

hivatalosan befejező bécsi béke (1738. november 18.) tehát már a Habsburgok toszkánai fennhatóságát is rögzítette. Az új nagyhercegi pár hamarosan el is indult Firenzébe, ahova 1739. január 20-án érkeztek meg. Felhőtlen és gondtalan uralkodásuk azonban nem tarthatott sokáig, mert 1740. október 20-án meghalt VI. Károly császár, örököse a Habsburg Monarchiában a *Pragmatica Sanctio* (1713. április 19.) alapján leánya, Mária Terézia lett.

VI. Károly császár titkos szövetségese volt Modena hercege, Rinaldo d'Este (1695–1737), míg fia, III. Ferenc (1737–1780) éppen Magyarországon szolgált a török elleni háborúban, amikor megörökölte a hercegi trónt. Az osztrák örökösödési háború során császári csapatok szállták meg Modenát (1742–1748), hogy Lombardia és Toszkána területi összeköttetését biztosítsák. III. Ferenc herceg még szorosabbra kötötte a hercegség kapcsolatát a Habsburgokkal. Megállapodott Mária Teréziával, hogy az unokája és a család utolsó leszármazottja, Maria Beatrice d'Este hercegnő (1750–1829) Ferdinánd főherceg (1754–1806) felesége legyen. Ferdinánd nagykorúságáig a császárné III. Ferenc herceget Lombardia kormányzásával (1754–1771) is megbízta.

Az osztrák örökösödési háború és az azt követő évtizedek csak kisebb változásokat hoztak a Habsburgok számára Itáliában. 1745-ben francia–spanyol csapatok pusztítottak Milánóban és Pármában, azonban a császári katonaság savoyai segítséggel rövid idő alatt visszaverte őket (piacenzai csata, 1746. június 16.). Az aacheni béke (1748. október 18.) visszaadta Pármát a Bourbonoknak, ugyanakkor megerősítette III. Ferencet modenai hercegségében. I. Ferenc császár halálával (1765) Toszkána valamelyest önállósult a bécsi kormányzástól, miután Péter Lipót (a későbbi II. Lipót császár) Toszkána nagyhercege (1765–1790) lett, majd őt második fia, Ferdinánd (1790–1801 és 1814–1824) követte a nagyhercegi trónon. Ferdinánd főherceg 1771-ben vehette át ténylegesen Lombardia kormányzását, melynek Napóleon itáliai hadjárata vetett véget, miután Lodi hídjánál (1796. május 10-én) legyőzte a Habsburg csapatokat, és hamarosan bevonult Milánóba. Modena is a fennhatósága alá került, és III. Ercole d'Este (1780–1796) lemondani kényszerült. Ferdinánd ezért ténylegesen sohasem lehetett Modena hercege, csak a bécsi kongresszus (1814–1815) döntése alapján fia, IV. Ferenc (1814–1846) vehette át ezt az örökséget. A campoformioi béke (1797. október 17.) azonban a Habsburg Monarchiát Lombardia elvesztéséért és a Ciszalpin Köztársaság elismeréséért Velencével és azzal együtt Isztriával és Dalmáciával kárpótolta, legalábbis néhány évre (1797–1805).¹⁰

¹⁰ *Frederic C. Lane*: Venise. Une république maritime. H. n. [Paris] 1985. 574–576.

Németalföld

Németalföldön a spanyol örökösödési háború idején a hollandok és angolok játszották a fő szerepet: John Churchill – utóbb Marlborough hercege – parancsnoksága alatt kezdettől uralták Dél-Németalföldet, bár a harcok folyamatosan itt dúltak a spanyol örökösödési háború végéig. A holland és angol érdekek érvényesültek abban a három egyezményben is (Barrier egyezmények 1709, 1713, 1715), melyek holland erődítmények fenntartását biztosították a francia határ közelében, természetesen a dél-németalföldi tartományok költségén. A rastatti béke (1714) értelmében a terület – kisebb veszteségekkel – az osztrák Habsburgok fennhatósága alá került. Bécs inkább terhet látott a Monarchia központjától távol fekvő dél-németalföldi tartományokban. Már a 18. század elején – majd újra és újra – felmerült, hogy Bajorországgal elcseréljék. Az osztrák örökösödési háború során ismét francia–Habsburg hadszíntérré változott. A Habsburg–francia szövetség megkötése után a versailles-i szerződésben (1757) azt tervezték, Bourbon Fülöp páрмаi herceg (1748–1765) királyként uralkodhatna az itt létrehozandó francia bábállamban, cserében a franciák támogatnák Szilézia visszaszerzését. Egy évvel később azonban ezt a tervet elvetették. A „diplomácia forradalom” és a holland semlegesség sokat javított osztrák Németalföld helyzetén, megszűnt a francia fenyegetés, a hétéves háború hadieseményei alig érintették a területet – igaz, Poroszország a közelben teret nyert. Újabb konfliktus csak az 1780-as években bontakozott itt ki. II. József, miután végleg szakított a bajor csere tervével, komolyabb reformokba kezdett, sőt háborút is kezdeményezett a Schelde folyó torkolatának megnyitásáért (1784. október 8.). Bár a hollandok egyetlen lövéssel elpusztították a császári leveses kondért, megfutamítva „A Lajost” (*Le Louis*), a Monarchia zászlóshajóját – II. József harciassága nem volt eredménytelen. A konfliktust lezáró fontainebleau-i szerződés (1785. november 8.) alapján a hollandok fenn tarthatták ugyan a zárlatot a folyón, de jelentős (10 millió holland forint) kártérítést kellett fizetniük. II. József reformjai Dél-Németalföldön 1787 tavaszán ellenállást váltottak ki, mely hamarosan a brabanti forradalomba torkollott. Luxembourg kivételével a dél-németalföldi tartományok elszakadtak a Monarchiától (1790). II. Lipót megkísérelte visszaszerezni a rebellis tartományokat, de azokat hamarosan a francia forradalmi terjeszkedés kebelezte be (1794). Végül a campoformioi békével (1797) a Habsburg Monarchia hivatalosan is lemondott Franciaország javára az osztrák Németalföldről, a kilenc évtizeddel korábban megszerzett spanyol örökségről.

Német-római Birodalom

A Habsburgok a 15. század közepe, III. Frigyes (1440/1452–1493) óta megszakítás nélkül viselték a német-római császári koronát és címet, azonban ez a 18. század során rövid időre megszakadt. VI. Károly császár fiú utód nélkül halt meg 1740-ben, leánya, Mária Terézia nem követhette őt a császári trónon, az ő férje, Lotharingiai Ferenc pedig csak 1745-ben szerezte meg a császári koronát. Őt fiai, II. József (1765–1790) és II. Lipót (1790–1792) követték a császári trónon, majd II. Lipót fia, II. Ferenc (1792–1806) volt az utolsó német-római császár, aki azonban már korábban felvette az osztrák császári címet (I. Ferenc 1804–1835).

A császári cím jelentős befolyást biztosított a Habsburgoknak, de kevés tényleges hatalommal járt, különösen a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békék (1648) után. A császár inkább jogi hatalommal bírt, például rendelkezhetett kihalt fejedelmi családok birtokairól (ez tette lehetővé Lotharingia és Toszkána cseréjét), bizonyos esetekben pedig akár le is válthatott fejedelmeket (ahogyan ezt II. József meg is tette), és bár a pápával sokszor volt konfliktusa, de bírt egyházi investitúra jogokkal is. A császár tényleges hatalma azonban valójában a Birodalom jelentősebb fejedelmeitől, illetve a fejedelmek szövetségeitől függött.

A brandenburgi választófejedelmek, akik a Birodalmon kívül fekvő Poroszország uralkodói is voltak, a század során folytonosan növelték hatalmukat, és egyre inkább szemben álltak a Habsburgokkal. III. Frigyes brandenburgi választófejedelem (1688–1713) még I. Lipót császárt támogatta XIV. Lajossal szemben az augsburgi liga (1686), illetve a nagy szövetség (1689) tagjaként. A császár egyetértésével és támogatásával koronázhatta magát porosz királlyá (I. Frigyes 1701–1713) és támogatta a Habsburgokat a spanyol örökösödési háború során is. Fia, a „Katonakirály” I. Frigyes Vilmos (1713–1740), jelentős reformokkal erősítette meg Poroszországot, és elfogadta a Habsburg örökösödési szabályokat rögzítő *Pragmatica Sanctio*t (1713). Csak VI. Károly közbeavatkozására állt el attól a szándékától, hogy fiát, Frigvest szökése miatt keményen megbüntesse, netán kivégeztesse (1731/32). II. Frigyes (1740–1786) egyértelműen szakított elődei külpolitikai-szövetségi irányultságával, és VI. Károly halála után azonnal rátámadt a Habsburg Monarchiára, és a Habsburg-ellenes politikát haláláig folytatta. Unokaöccse, II. Frigyes Vilmos (1786–1797), majd annak fia, III. Frigyes Vilmos (1797–1840) uralkodása idején a francia forradalmi, majd a napóleoni háborúk Poroszországot ismét a Habsburg Monarchia szövetségésévé tették.

A bajor választófejedelmek a század során hol Habsburg-párti, hol erősen Habsburg-ellenes álláspontot foglaltak el. II. Miksa Emánuel (1679–1726) I. Lipót császár leányát, Mária Antóniát (1669–1692) vette feleségül (1685),

harcolt a török ellen részt véve Belgrád visszavételében (1688), majd a kilencéves háborúban (1688–1697) ugyancsak a Habsburgok oldalán harcolt spanyol Németalföld védelmében, melynek utolsó kormányzója lett (1691). A spanyol örökösödési háborúban azonban már XIV. Lajos oldalára állt, és Tirol ellen vezetett hadjáratot (1703). Miután visszakapta Bajorországot, a Habsburgokat támogatta a török ellen (1717), de a császári cím megszerzésén is fáradozott összefogva a Wittelsbachok kezében lévő bajor, pfalzi, kölni és trieri választókat (1724). Fia, Károly Albert (1726–1745) I. József császár leányát, Mária Amáliát (1701–1756) vette feleségül (1722), akivel először 1717-ben Bécsben találkozott, mikor a török elleni háborúba indult. Bajor választófejedelemként apja céljait követte, a versailles-i udvarral is jó kapcsolatokat ápolt, és VI. Károly császár halála után a *Pragmatica Sanctio*t elutasítva megszerezte a cseh királyi, majd a német-római császári címet is. Fia, III. Miksa József (1745–1777) azonban kiegyezett Mária Teréziával (füsseni béke 1745. április 22.), így nem vett tovább részt az osztrák örökösödési háború Habsburg-ellenes szövetségében, támogatta Lotharingiai Ferenc császárrá választását, és a hétéves háború során is a Habsburgok oldalára állt.

A pfalzi választófejedelem, V. Frigyes (1610–1623) már a harmincéves háború elején szembefordult a Habsburgokkal, amikor 1619-ben elfogadta a cseh koronát (1619–1620 „a téli király”) és a bajor Wittelsbach-házból származó utódai is követték ezt a politikát. Azonban 1685-ben a család katolikus ágából származó Fülöp Vilmos (1685–1690) örökölte a választófejedelemséget, és fiai, II. János Vilmos (1690–1716), majd pedig III. Károly Fülöp (1716–1742) a Habsburgokat támogatták. Károly Fülöp Elő-Ausztria kormányzója is volt 1712-től, azonban élete végén, a császárválasztáskor már bajor unokatestvérét, Károly Albertet támogatta. A Wittelsbachok bajor ágának kihalása után Károly Tódor pfalzi választófejedelem (1742–1777) bajor választófejedelem (1777–1799) lett, és szinte azonnal szerződést kötött II. Józseffel (1777. január 3.), hogy Bajorország déli részét elcseréli osztrák Németalföldért, hogy a burgundi birodalomról szőtt álmait megvalósíthassa. Örököse, II. Károly Ágost zweibrückeni herceg és különösen II. Frigyes porosz király ellenezte a tervet; s ez a konfliktus vezetett a bajor örökösödési háborúhoz.

A szász választófejedelmek, I. Frigyes Ágost (1694–1733) és fia, II. Frigyes Ágost (1733–1763) (II. és III. Ágost lengyel királyok) inkább a Habsburg érdekeket szolgálták, míg III. Frigyes Ágost (1763–1806/1827) a poroszok oldalára állt a bajor örökösödési háborúban (1778–1779) és a fejedelmek szövetségében (*Fürstenbund* 1785) is.

A braunschweig-lüneburgi (hannoveri) választófejedelmek a század nagyobb részében ugyancsak a Habsburgokat támogatták. Ernst Ágost calenbergi fejedelem,

braunschweig-lüneburgi herceg I. Lipót császárnak köszönhette a választófejedelemi címet (1692) a nagy török háborúban való részvételéért elismerésül. Miután György Lajos választófejedelem 1714-ben az Egyesült Királyság uralkodója lett (I. György 1714–1727), a hannoveri választók (II. és III. György 1727–1760 és 1760–1820) a Német-római Birodalomban az angol érdekeket érvényesítették.

Az egyházi választófejedelmek, a mainzi, trieri és kölni érsekek természetesen főleg a katolikus Habsburgok pártján álltak. Azonban az érsek egyéb, például családi érdekeket is követhetett, így például a kölni érseki széket a bajor választók családja birtokolta 1583 és 1761 között, majd Mária Terézia legkisebb gyermeke, Miksa Ferenc lett a kölni választó (1784–1801).

A folytonos háborúk és a diplomáciai erőfeszítések következtében a 18. század során a Habsburg Monarchia területe sokat változott (1. táblázat). A Monarchia a spanyol örökség nagy részét nem tudta megtartani, ám délen az Oszmán Birodalommal szemben, és keleten Lengyelország kárára jelentős területeket nyert, míg északról a felemelkedő Porosz Királyság a cseh örökös tartományokat fenyegette.

1. táblázat A 18. századi Habsburg Monarchia országai és tartományai

Alsó- és Felső-Ausztria	1282-től
Stájerország	1282-től
Karintia	1335-től
Krajna	1282-től, illetve 1335-től
Görz és Gradisca	1500-től
Tirol (és Vorarlberg)	1363-től
Elő-Ausztria	középkor óta
Falkenstein	1736–1816
Csehország és Morvaország	1526-tól
Szilézia	1526–1740
Magyarország és Horvátország	1526-tól
Erdély	1699-től
Galícia	1772-től
Milánó és Mantova	1706–1796
Párma	1735–1748
Modena	1742–1748/1796
Toszkána	1737–1765/1801
Nápoly és Stato dei Presidi	1707–1734
Szicília	1707–1714, 1720–1734
Szardínia	1708–1720
Velence, Isztria, Dalmácia	1797–1805
Katalónia	1704–1713
Dél-Németalföld	1714–1790/1797

Forrás: saját adatgyűjtés

Pénzügyigazgatás

A Habsburg Monarchia bonyolult és változó területi összetételének megfelelően egy változó intézményrendszer végezte a pénzügyek irányítását és felügyeletét.¹¹

Az uralkodó központi tanácsadó szerve volt a Titkos Konferencia (*Geheime Konferenz*), mely először 1669-ben ülésezett, I. József idején évekig nem hívták össze, majd 1709-től folyamatos a működése. Tagjai udvari tisztségviselők és vezető miniszterek voltak. Elsősorban külügyekkel foglalkozott, és amikor a Német-római Birodalom ügyeit tárgyalta, akkor Birodalmi Konferencia (*Reichskonferenz*) néven ülésezett. A belügyekkel, mindenekelőtt a katonaság ellátásával és pénzügyeivel egy miniszterekből álló bizottság (*Deputation*) foglalkozott 1697 novemberétől.

A Titkos Konferencia szerepét háttérbe szorítva működött 1748-tól kb. az 1750-es évek közepéig a Belügyi Konferencia (*Hofdeputation in Austriacis*, illetve *Conférenz in Internis* néven). Végül 1761-től az uralkodó tanácsadó szerve az Államtanács (*Staatsrat*) volt.

Az egyes országok, illetve tartományok ügyeit központi kormányzservként udvari kancelláriák (cseh, osztrák, magyar, erdélyi) intézték. A haugwitz reformokkal 1749-ben a Cseh és az Osztrák Udvari Kancelláriákat új elnevezéssel és széles hatáskörrel összevonták (*Directorium in Publicis et Cameralibus*), majd Kaunitz reformjai nyomán 1762-től módosult hatáskörrel Cseh és Osztrák Udvari Kancellária (*Böhmisch-Österreichische Hofkanzlei*) néven működött. II. József ismét bővítette az örökös tartományok központi kormányzservének hatáskörét, amikor 1782-ban összevonta a Cseh-Osztrák Udvari Kancelláriát az Udvari Kamarával és a bankfelügyelettel (*Vereinigte Hofstelle*), melyet 1791-ben ismét szétválasztottak alkotórészeire, végül 1797-től a Cseh Udvari Kancellária és az Osztrák Udvari Kancellária ismét külön működött. A Magyar és az Erdélyi Udvari Kancelláriákat II. József egyesítette 1782-ben (*Ungarisch-Siebenbürgische Hofkanzlei*), majd halála után ezek ismét külön működtek. Galícia központi igazgatását a cseh és osztrák örökös tartományok központi kormányzerve intézte, önálló Galíciai Udvari Kancellária (*Galizische Hofkanzlei*) csak rövidebb ideig működött (1774 és 1776, valamint 1792 és 1802 között). A délvidéki orthodox szerbek ügyeinek intézésére II. Lipót létrehozott 1791 elején egy önálló Illyr Udvari Kancelláriát (*Illyrische Hofkanzlei*) gróf Balassa Ferenc, volt zágrábi kerületi biztos vezetésével, ezt azonban II. Ferenc trónra lépése után már 1792-ben megszüntette.¹²

¹¹ P[eter] G[eorge] M[uir] Dickson: Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780. I–II. Oxford 1987. I. 212–256.

¹² Philip J. Adler: Serbs, Magyars, and Staatsinteresse in Eighteenth Century Austria. A Study in the History of Habsburg Administration. Austrian History Yearbook 12–13. (1976–77) 116–147.

Osztrák Németalföld vonatkozásában 1717-től az Osztrák Németalföldi Legfelső Tanács (*Höchster Rat der österreichischen Niederlanden*), osztrák Lombardia vonatkozásában pedig a Spanyol Tanács (*Spanischer Rat*), majd 1736-tól az Olasz Tanács (*Italienischer Rat*, együttes megnevezéssel *Italien-Spanischer Rat*) látták el a központi igazgatás feladatait. Ezek 1757-től a külügyek intézésére 1742-ben létrehozott Udvari és Államkancellária (*Hof- und Staatskanzlei*) ügyosztályaiként (*Departement*) működtek.

A hadügyekkel az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) foglalkozott, mellette 1738 és 1768 között önálló kormány szervként működött az Általános Hadbiztosság (*General-Kriegs-Commissariat*).

A központi gazdasági és pénzügyi igazgatásban több szakmai szerv is szerepet játszott, köztük a legrégebb és legfontosabb az Udvari Kamara (*Hofkammer*), melynek hatáskörei azonban többször változtak, szűkültek, illetve bővültek, 1782 és 1791 között pedig a *Vereinigte Hofstelle* része lett. A központi bank szerepét ellátó, 1706-ban felállított Bécsi Városi Bank felügyeletére jött létre a Miniszteri Bankbizottság (*Ministerial-Banco-Deputation*), mely 1782-ben ugyancsak a *Vereinigte Hofstelle* része lett. A Bankbizottsággal gyakorta hatásköri vitákban működött 1714 és 1745 között egy másik körponti szerv is (*Universal-Bancalität*), mely elsősorban számviteli és készpénzzel kapcsolatos feladatokat látott el. Az előzőek felügyeletét, munkájuk összehangolását és a pénzügyi politika meghatározását 1716 és 1741 között a Pénzügyi Konferencia (*Finanz-Conferenz*) végezte. A pénzügyi igazgatásban 1761-ben jelentős változás, szakszerűsödés következett be; ekkor hozták létre az önálló Udvari Számvevőséget (*Hofrechnenkammer*), a Központi Pénztárat (*General-Kassa*), valamint a Rendi Hitelbizottságot (*Ständische Credit-Deputation*).

A központi igazgatásban gyakorta alapítottak valamilyen szakkérdéssel, speciális ügygel foglalkozó kollegiális testületet, udvari bizottságot (*Hofcommission*). Ilyenek a gazdasági és pénzügyi igazgatás területén is működtek. Jelentős szerepe volt például az Oszmán Birodalomtól visszaszerzett délvidéki területek kamarai és birtokügyeit igazgató Újszerzeményi Bizottságnak (*Neoacquistische Commission*), mely 1745-ig működött, majd 1745 és 1755 között ezt a feladatot egy nagyobb önállósággal bíró testület (*Hofdeputation in Banaticis, Transylvanicis et Illyricis*) látta el.

Ugyancsak 1745-ben bízták külön testületre a pénzverés és a bányászat ügyeit (*Münz- und Bergwerks-Hofcommission*, 1747-től *Münz- und Bergwerksdirections-Collegium*).¹³

¹³ *Tringli István*: A Habsburg-monarchia központi bányá- és pénzverésügyi igazgatása 1713–1848. *Technikatörténeti Szemle* 17. (1988–89) 9–27.

A kereskedelem ügyével 1746-tól önálló intézmény foglalkozott (*Universal-Commercién-Directorium*, 1749-től *Commercién-Ober-Directorium*), mely 1753-ban a *Directorium in Publicis* része lett, majd 1761 és 1776 között ismét önálló szerv volt Udvari Kereskedelmi Tanács (*Hof-Commercién-Rat*) elnevezéssel. Gazdaságpolitikai és fejlesztési kérdésekkel, illetve főként a mezőgazdasági társaságok felügyeletével 1768-tól külön bizottság (*Staatswirtschafts-Deputation*) foglalkozott. A bizottságok között különösen fontos szerepe volt például II. József idején a robot felszámolásával foglalkozó udvari bizottságnak (*Robotabolitions-Hofcommission*) és az adóreformot előkészítő udvari bizottságnak (*Steuerregulierungs-Hofcommission*).

A központi igazgatás vezetői

A központi igazgatás gazdasági és pénzügyi vezetői közül a 18. század első felében meghatározó szereplő gróf Gundaker Thomas Starhemberg (1663–1745), aki 1703 és 1715 között az Udvari Kamra elnöke, majd 1716-tól a Pénzügyi Konferencia (1741-ig) és haláláig a Ministerial-Banco-Deputation vezetője volt.¹⁴ Mellette hosszú évtizedeken át meghatározó gazdasági és pénzügyi vezető Johann Franz Gottfried Dietrichstein (1671–1755) 1719-től haláláig az Udvari Kamara elnöke volt.¹⁵ Gróf Philipp Ludwig Sinzendorf (1671–1742) pedig ugyanezekben az évtizedekben, 1715-től haláláig az Osztrák Udvari Kancellária vezetője és egyben a külügyek egyik meghatározó szereplője volt.

A válságos 1740-es években gróf Philipp Joseph Kinsky (1700–1749) játszott kulcsszerepet, 1736-tól cseh udvari kancellárként, majd 1746-tól a Miniszteri Bankbizottság és az *Universal-Commercién-Directorium* elnökeként, például az örökösödési háború okozta pénzügyi problémák megoldására kataszteri felmérésen alapuló adórendszer bevezetését javasolta, megelőlegezve II. József negyven évvel későbbi reformkísérletét. Kinsky javaslataival azonban vitába szállt gróf Friedrich August Gervas Harrach (1696–1749), a Cseh Udvari Kancellária vezetője és különösképpen Friedrich Wilhelm Haugwitz (1702–1765), aki – Kinsky és Harrach halála után – 1749-től 1761-ig a rendkívül széles hatáskörrel rendelkező *Directorium* elnökeként tartotta kézben a gazdasági és pénzügyeket. Mellette gróf Karl Ferdinand Königsegg-Erps (1696–1759) 1747 és 1757 között

¹⁴ Az egyes személyekre lásd *Constantin von Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich I–LX. Wien 1856–1891.; Österreichisches Biographisches Lexikon online (<http://www.biographien.ac.at/oeb1/frames=yes>, letöltés 2018. júl. 18.); Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest. Die Tagebücher des Gouverneurs Karl Graf Zinzendorf 1776–1782. IV. Index. Hrsg. Grete Klingenstein et al. Wien 2009.; *Dickson, P. G. M.*: Finance i. m. I. 449–457. Table 12. 1–4.

¹⁵ Mária Terézia cédulái Dietrichsteinhez az 1740-es évekből árverésen is szerepeltek. Lásd <https://lot-tissimo.com/de/i/7156066>, letöltés 2018. júl. 18.

Münz- und Bergwerks-Direction vezetője, illetve 1755 és 1759 között az Udvari Kamara elnöke, továbbá gróf Rudolf Chotek (1708–1771) 1749-től a Miniszteri Bankbizottság és a Commercién-Ober-Directorium, 1758-tól a Münz- und Bergwerks-Direction, majd 1759 és 1762 között az Udvari Kamara elnöke volt. Őt a kaunitzi reformok sem sodorták el, 1762-től haláláig a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária élén megtarthatta befolyását. E tisztségben lényegében saját bátyját váltotta le: gróf Johann Karl Chotek (1704–1787) 1751-től Haugwitz helyettese, majd pedig 1761-ben utódja volt a Directorium élén.

A külügyek és diplomácia tényleges irányítójaként bírt nagy befolyással báró Johann Christoph Bartenstein (1689–1767), aki már az 1730-as években meghatározó szerepet játszott például Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc házasságának, illetve Lotharingia és Toszkána cseréjének megszervezésében. Az 1742-ben önálló külügyminisztériummá szervezett Államkancellária első hivatalnok, államtitkára (*Staatssekretär*) lett, és a nagyothalló államkancellár, gróf Anton Corfiz Ulfeld (1699–1760) mellett lényegében ő vitte a külügyeket. Őket szorította hátrébe gróf (1764-től herceg) Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg (1711–1794), akit felesége nagyapja, Starhemberg vezetett be az udvarba, és miután 1749-ben tanácsaival elnyerte Mária Terézia bizalmát, 1753-ban megkapta a Államkancellária vezetését,¹⁶ amely 1757-ben átvette osztrák Németalföld és Lombardia központi igazgatását is, miután a Németalföldi Tanácsot 1740 óta, az Itáliai Tanácsot pedig 1750 óta vezető herceg Emanuel Sylva-Taroucca (1696–1771) lemondott. Ezzel Kaunitz a Monarchia belügyeire is befolyást szerzett, melyet a haugwitz-i igazgatási rendszer gyökeres átalakításával és a Államtanács létrehozásával teljesített ki.¹⁷ Kaunitz a század második felének meghatározó alakja, Mária Terézia bizalmasa és első minisztere.¹⁸ II. József egyeduralkodása idején ugyan befolyása csökkent, de 1792-ig a bécsi központi igazgatás megkerülhetetlen szereplője maradt.¹⁹ A kaunitzi rendszerben a gazdasági és pénzügyi igazgatás élére gróf Karl Friedrich Anton Hatzfeld (1718–1793) emelkedett, 1761-től a két újonnan létrehozott intézmény – a General-Kassa és a Ständische Credit-Deputation –, valamint a Miniszteri Bankbizottság vezetőjeként, majd 1765 és 1771 között az

¹⁶ *Grete Klingenstein*: Kaunitz kontra Bartenstein. Zur Geschichte der Staatskanzlei 1740–1753. In: *Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs*. Hrsg. H. Fichtenau et al. Wien 1974. 243–263.

¹⁷ *Friedrich Walter*: Kaunitz' Eintritt in die innere Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichischen Innenpolitik in den Jahren 1760/61. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 46. (1932) 37–79.

¹⁸ *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen. Bp. 1987. 60–74.; *Franz A. J. Szabo*: Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780. Cambridge 1994.; *Staatskanzler Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg 1711–1794. Neue Perspektiven zu Politik und Kultur der europäischen Aufklärung*. Hrsg. Grete Klingenstein – Franz A. J. Szabo. Graz 1996.

¹⁹ *Szántay, A.*: Regionálpolitik i. m.

Udvari Kamara elnökeként. Mellette Kaunitz védenca, gróf Ludwig Zinzendorf (1721–1780) foglalta el az ugyancsak újonnan felállított Hofrechenkammer vezető pozícióját, illetve vette át tőle a Ständische Credit-Deputation vezetését.

Hatzfeld 1771-ben a Hof-Commerzien-Rat és a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária élére került, az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság elnöke pedig gróf Leopold Kolowrat-Krakowsky (1727–1809) lett, aki a század utolsó harmadának meghatározó vezető hivatalnok volt. II. József 1782-ben a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária, az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság egyesítésével létrehozott Vereinigte Hofstelle vezetését bízta rá. Az Udvari Kamara vezetését 1796-ig megtartotta, de szinte haláláig, 1808-ig Staats- und Conferenzministerként befolyása volt a Monarchia belügyeire.

Hasonlóan hosszú ideig meghatározó és fontos szerepet játszott a Monarchia gazdasági és pénzügyei alakításában Ludwig Zinzendorf féltestvére, gróf Karl Zinzendorf (1739–1813), aki az 1760-as és 1770-es években egész Európát betutazta, hogy gazdasági tapasztalatokat gyűjtson a Monarchia számára. 1776-ban Trieszt kormányzója lett, majd 1782-ben II. József a Udvari Számvevőség és több fontos gazdasági udvari bizottság élére nevezte ki.²⁰

II. Lipót 1791-ben a pénzügyi igazgatás, az Udvari Kamara és a Miniszteri Bankbizottság vezetését gróf Johann Rudolf Chotekre (1748–1824) bízta, akit egy évtizeddel korábban II. József nevezett ki cseh udvari kancellárrá, azonban 1788-ban egészségi állapota – és még inkább az adóreform ügyében a császárral fennálló nézetkülönbségei miatt – Zinzendorffal együtt lemondott.²¹

A bécsi központi kormányzat vezetői között magyarországi, illetve erdélyi főurak csak a magyar és erdélyi ügyekben kaptak szerepet, kivéve gróf Hadik Andrást (1710–1790), aki 1774-től haláláig állt az Udvari Haditanács élén. A Magyar Udvari Kancellária vezetői 1705-ig, majd 1725 és 1732 között főpapok voltak, 1732 és 1746 között gróf Batthyány Lajos (1696–1765), 1746-tól haláláig gróf Nádasdy Lipót (1700–1758), majd hosszabb ideig 1762-től haláláig gróf Esterházy Ferenc (1715–1785), valamint 1785 és 1807 között gróf Pálffy Károly (1736–1817) állt a magyarországi – és 1782-től 1790-ig az erdélyi – központi igazgatás élén. Erdélyi udvari kancellár volt 1695 és 1706 között gróf Bethlen

²⁰ H. Balázs É.: Bécs i. m. 74–83.; Europäische Aufklärung i. m. I.; Grete Klingenstein: Karl Graf Zinzendorf, erster Gouverneur von Triest, 1776–1782. Einführung in seine Tagebücher. Wien 2009.; Antal Szántay: [Review of] Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest. Journal of Modern History 84. (2012) 242–246.; P[eter] G[eorge] M[uir] Dickson: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'. The Structure of Austrian Government Finance in Peace and War, 1781–1791. International History Review 29. (2007) 1–56.; Uő: Count Karl von Zinzendorf on Joseph II's New Taxation. English Historical Review 133. (2018) 323–350.

²¹ William D. Godsey: The Sinews of Habsburg Power. Lower Austria in a Fiscal-military State 1650–1820. Oxford 2018. 317.

Miklós (1642–1716), 1742 és 1754 között gróf Gyulaffy László (1699–1754), majd 1765-ig gróf Bethlen Gábor (1712–1768), végül pedig 1787-től alkancellárként, majd 1791-től haláláig kancellárként gróf Teleki Sámuel (1739–1822) tartotta kézben az erdélyi ügyeket. Hosszabb ideig – 1706 és 1742, valamint 1765 és 1782 között – az erdélyi udvari kancellári tisztség betöltetlen maradt.

A gazdasági és pénzügyekkel kapcsolatos döntésekbe az uralkodó – különösen II. József – a fiumei kormányzót is bevonta, így 1776 és 1783 között gróf Majláth József (1735–1810) és helyettese, majd 1787-ig utódja, gróf Almásy Pál (1749–1821), valamint 1788 és 1791 között gróf Szapáry János (1757–1815), és a század utolsó évtizedében a Magyar Udvari Kancellária korábbi tanácsosa, Pászthory Sándor (1749–1798) befolyásolhatta a bécsi udvar gazdaságpolitikáját.

Természetesen a gazdasági és pénzügyekben is az uralkodó döntött. VI. (III.) Károly kifejezetten nagy súlyt fektetett a gazdaság fejlesztésére, és több kísérletet tett, hogy a Habsburg Monarchia bekapcsolódhasson a világkereskedelembé: fejlesztette az adriai kikötőket, és 1717-től a Károly-út kiépítésével a tengerpartra történő áruszállítást könnyítette meg, míg Osztrák Németalföldön 1722-ben létrehozta az ostendei kereskedőtársaságot.²² I. Ferenc császár különösen ügyes és sikeres volt gazdasági ügyekben, magánbirtokai és manufaktúrái révén jelentős magánvagyonot halmozott föl, mely halála után hozzájárult a Monarchia pénzügyi szanalásához.²³ Mária Terézia az 1750-es években írt politikai testamentumaiban, II. József pedig társuralkodóként fogalmazott memorandumaiban részletesen foglalkoztak gazdasági és pénzügyi kérdésekkel is.²⁴

A bécsi központi igazgatásban tehát a 18. század során jelentős átalakulás zajlott, különösen a gazdasági és pénzügyeket illetően. A specializálódás és szakszerűsödés folyamata egyértelmű. A Monarchia vezetése – kezdve magával az uralkodóval – egyre nagyobb figyelmet és gondot fordított ezekre a kérdésekre, a különös szakmai tudást, gazdasági és számviteli ismereteket is igénylő hivatali ügyintézés fejlődött. A század második felének nagy igazgatási reformjai is elsősorban a gazdasági és pénzügyek körül forogtak. Haugwitz és később II. József az

²² *Fest Aladár*: A magyar tengerpart közlekedési viszonyai. In: Fiume és a Magyar-Horváth tengerpart. Szerk. Sziklay János – Borovszky Samu. Bp. 2004. 291–309.; *Michel Huisman*: La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI. La Compagnie d'Ostende. Bruxelles 1902.; *Georges-Henri Dumont*: L'épopée de la Compagnie d'Ostende 1723–1727. Bruxelles 2000.; *Jelten Baguet*: Politics and commerce: a close marriage? The case of the Ostend Company (1722–1731). *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12. (2015) 3. sz. 51–76.

²³ *Hanns Leo Mikoletzky*: Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 13. (1960) 231–257.; *Uő*: Holics und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaisers Franz I. Stephan. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 14. (1961) 190–212.

²⁴ *Szántay Antal*: „Életünket és vérünket, de zabot nem”. Habsburg állami pénzügyek és Magyarország a 18. században. In: *Válság – kereskedelem. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016*. Főszerk. Kövér György et al. Bp. 2016. 113–129.

erős centralizációval, a gazdasági-pénzügyi és a (köz)politikai igazgatás egy kézbe helyezésével (a *Directorium in Publicis et Cameralibus*, illetve a *Vereinigte Hofstelle* létrehozásával), míg Kaunitz éppen ellenkezőleg, több egymás mellett működő szakigazgatási szerv felállításával és az ezzel együtt járó koncentráltabb szakmai munkával igyekezett megoldást hozni.

Közgazdasági elméletek

A 18. századi gazdasági és pénzügyi igazgatás szakszerűsödéséhez hozzájárultak a 17. század végétől kibontakozó, koherens államtudományi és közgazdasági elméletek is. A 18. századi Habsburg Monarchia vezetői természetesen nem valamely elmélet gyakorlati megvalósításán munkálkodtak, de nézeteiket és így törekvéseiket is befolyásolták az elméleti munkák, melyek egyrészt gyakorlatorientált elméletként a létező igazgatási gyakorlatot elméleti keretbe helyezve írták le, másrészt a jövőbeni igazgatási gyakorlat számára előírásokat, ajánlásokat fogalmaztak meg.

A 17. század végétől meghatározónak számító elmélet a kameralizmus volt. A kameralizmus gyakorlati tanácsokkal látta el a német fejedelmeket, akik centralizált és abszolút hatalomra törekedtek. Számos szalon kötődött a nagy háztartás működését leíró és a háztartásfőt tanácsokkal ellátó úgynevezett *Hausväterliteratur* tartalmához, amennyiben a kameralizmus az államot a fejedelm háztartásaként határozta meg, mely az egész társadalmat magában foglalja és kormányozza. Legfőbb célként a fejedelem jövedelmeinek növelését tűzte ki, és ennek érdekében fogalmazott meg elméleti megállapításokat és gyakorlati tanácsokat. A pénzügyekre koncentráló, szűkebb értelemben vett *Kameralwissenschaft* mellett az egységes, ellenőrzött gazdaságot célzó merkantilista gazdaságpolitikát leíró kameralista közgazdaságtan, és a bürokratikus, központosított igazgatás elméleteit megfogalmazó *Polizeywissenschaft*, továbbá a hatalom legitimitációját indokló természetjogi filozófia, valamint a statisztikát és újabb kori történelmet is magában foglaló gyakorlati államtan (*praktische Staatslehre*) alkották a kameralista államtudományokat (*Staatwissenschaften*).

A 17. századi kameralizmus legfontosabb szintézisei I. Lipót szolgálatában születtek meg. Johann Joachim Becher (1635–1682) 1666-ban lett kereskedelmi tanácsos (*Commerzienrat*) Bécsben. Híres munkája két évvel később jelent meg.²⁵ Eközben Németalföldön teljesített kereskedelmi küldetést, majd 1670 és 1678 között ismét Bécsben kereskedelmi és ipari tanácsosként szolgált, majd Nagy-Britanniába utazott.

²⁵ *Johann Joachim Becher: Politischer Discurs von den eigentlichen Ursachen des Auf- und Abnehmens der Städte, Länder und Republiken. Frankfurt 1668.*

Philip Wilhelm von Hörnigk vagy Hornick (1640–1715) 1665-ben érkezett Bécsbe a bécsújhelyi püspök, Christoph de Rojas y Spinola szolgálatába. 1673-tól gazdasági tanácsadóként együtt dolgozott Becherrel, aki feleségül vette a húgát, Maria Veronika von Hörnigket. Hörnigk 1680-tól a Monarchia berlini nagykövétét, gróf Johann Philipp Lambertet szolgálta, majd 1683-ban Bécsben, 1684-ben Drezdában, 1686-ban Regensburgban és 1690-től Passauban dolgozott. Híres munkája 1684-ben jelent meg, és száz év alatt 15 kiadást ért meg.²⁶

Johann Wilhelm Freiherr von Schröder (1640–1688) 1673-ban állt I. Lipót szolgálatába, 1675 és 1677 között Angliába küldték, hogy gazdasági ügyekről írjon beszámolókat, visszatérése után pedig Bécsben tanácsadóként és kereskedelmi szakemberként alkalmazták, élete utolsó éveiben pedig a Magyar Kamara szolgálatában állt Kassán és Pozsonyban. Fő műve 1686-ban jelent meg, 1835-ig nyolc kiadása látott napvilágot.²⁷

A 17. század végi hallei pietisták jelentős szerepet játszottak a természetjogra alapozott államtudományok kialakításában. Christian Thomasius (1655–1728) véleménye szerint a politikának nem „haszontalan” elméleteket kell megfogalmaznia, hanem az orvoshoz hasonlóan felismernie és gyógyítani a betegséget. Így a politika elmélete csak az „államművészet” gyakorlatában hasznos. Thomasius, majd követője Christian Wolff (1679–1754) a racionálisan meghatározott normákat és elveket megfogalmazó természetjogi filozófiát összekapcsolták a kameralizmussal, és így felvilágosult államtudományokat alkottak, melyek hamarosan intézményesültek a német egyetemeken. A legjelentősebb iskola Göttingában alakult ki, s hatása a kapcsolatok révén Magyarországon, illetve Erdélyben is jelentős volt. Johann Stephan Pütter (1725–1807), Gottfried Achenwall (1719–1772) és követője, August Ludwig Schlözer (1735–1809) az államtudományokba beillesztették a különböző államok történelmét, a diplomáciatörténetet és az országismeretet (*Landeskunde*), azaz az államok földrajzi, topográfia-statisztikai leírását is. A kameralizmus ezzel az államtudományok rendszerévé fejlődött, mely a természetjogon alapult, és széleskörű empirikus és történeti tudást ölelt föl, mely a 18. század második felében a „felvilágosult abszolutizmus”, vagy pontosabban reformabszolutizmus közigazgatásában tevékenykedő vezető és beosztott hivatalnokok tananyaga is volt.

A 18. század második felének másik meghatározó és átfogó állam-, társadalom- és gazdaságméletet megfogalmazó, bár elsősorban a gazdaság és a pénzügyek kérdéseire összpontosító irányzata a francia fiziokratizmus volt. A fiziokraták (*Les*

²⁶ *Philip Wilhelm von Hörnigk*: Oesterreich über alles, wann es nur will, das ist [...]. H. n. 1684. Angol nyelvű fordítására 334 évet kellett várni. Lásd *Philipp Wilhelm von Hörnigk*: Austria Supreme (if it so Wishes) (1684). 'A Strategy for European Economic Supremacy'. Ed. Philipp Rössner. London 2018.

²⁷ *Johann Wilhelm von Schröder*: Fürstliche Schatz- und Rentkammer. Leipzig 1686.

Économistes) legismertebb képviselője François Quesnay (1694–1774), 1749-től Versailles-ban Madame de Pompadour (1721–1764) orvosa, akinek híres és sokat vitatott munkája a gazdasági körforgásról 1758-ben jelent meg.²⁸ A fiziokrata iskola legbefolyásosabb tagja Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781), aki 1766-ban írta fő művét, mely több részletben 1769–1770-ben jelent meg.²⁹ Turgot 1774 és 1776 között pénzügyminiszterként a fiziokrata eszméken alapuló reformokat igyekezett megvalósítani: a kiadások szigorú ellenőrzésével sikerült az államadóságot csökkentenie és az állam hitelképességét helyreállítania. Adóreformot is tervezett, és rendeleteket adott ki a robot- és a céhkényszer eltörléséről, valamint a gabona szabad kereskedelméről. Turgot-val II. József 1777-ben franciaországi útja során személyesen is találkozott.³⁰ A fiziokraták a francia Enciklopédiában és több folyóiratban is terjesztették nézeteiket: kínai konfucianus eszmék alapján a mezőgazdaságot tartották az egyetlen értékteremtő gazdasági tevékenységnek, a modern nagybirtok, a szabadkereskedelem és a *laissez-faire*, az állami beavatkozás minimalizálása mellett érveltek.³¹ A fiziokrata eszmék német területen – például Badenben is – követőkre találtak, és Magyarországra is eljutottak.³²

A német kameralizmus és a francia fiziokratizmus mellett a brit klasszikus közgazdaságtan is megjelent és meghatározóvá vált a század utolsó harmadában. Adam Smith (1723–1790) híres munkája 1776-ban jelent meg.³³ Azonnal hatott: Lord Frederick North (1732–1792) angol miniszterelnök már 1777-ben két új adót vezetett be a könyvben olvasottak alapján. A mű Smith életében összesen öt kiadást ért meg (1776, 1778, 1784, 1786, 1789), melyeken Smith kisebb-nagyobb javításokat is eszközölt.

Smith munkája a Habsburg Monarchiába is gyorsan eljutott. Karl Zinzendorf trieszti kormányzó Bécsben tartózkodván Smith földijétől, Sir Robert Murray

²⁸ *François Quesnay*: Tableau économique, et maximes générales du gouvernement économiques. Versailles 1758.

²⁹ *Anne-Robert-Jacques Turgot*: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). Ephémérides du citoyen (1769–1770), majd önállóan 1776.

³⁰ *Hans Wagner*: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: Österreich und Europa. Festgabe für H. Hantsch. Wien 1965. 221–246.

³¹ A legjelentősebb fiziokrata folyóiratok: Journal Économique (1721–1772); Journal du commerce (1759–1762); Journal de l'agriculture, du commerce et des finances (1765–1774); Ephémérides du citoyen (1767–1772 és 1774–1776).

³² *A. Emminghaus*: Carl Friedrichs von Baden physiokratische Verbindungen, Bestrebungen und Versuche. Ein Beitrag zur Geschichte des Physiokratismus. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 19. (1872) 1–63.; *H. Balázs Éva*: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. (A fiziokrata tanok útja Magyarországon). In: „Sorsotok előre nézzétek...” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Szerk. Köpeczi Béla – Sziklay László. Bp. 1975. 145–161.

³³ *Adam Smith*: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations I–II. London 1776.

Keith Jr. (1730–1795) brit követtől kapta (feltehetően) az első kiadás két kötetét 1778. március 6-án.³⁴

Végül a 18. századi Habsburg Monarchiában ható gazdasági és pénzügyi elméletek szerzői között fontos megemlíteni a Milánóban vezető hivatali tisztségeket is betöltő Pietro Verri (1728–1797) nevét, és az általa 1764-ben alapított *Il Caffè* című folyóirat körének más tagjait, akiknek nézetei közvetlenül – például II. József lombardiai utazásai során –, és közvetve is befolyásolták a bécsi gazdaság- és pénzügypolitikát.³⁵

Természetesen a Habsburg Monarchia uralkodói és a központi igazgatás vezetői sem valamely gazdasági és pénzügyi elmélet elkötelezett híveiként igyekeztek megoldani a problémákat, hanem innen-onnan, több-kevesebb meggyőződéssel merítettek a tapasztalatokból. II. József – igaz egyik korai, 1765-ben írt memorandumában – kifejezetten „pénzügyi atheistának” vallotta magát, és nemcsak Turgot-val találkozott személyesen, de az ő ellenlábasa, Jacques Necker (1732–1804) 1781 februárjában publikált pénzügyi beszámolójáról is igen jó véleménnyel volt, és igyekezett is Bécsbe csábítani a francia pénzügyminisztert. Ugyanakkor a császár testvére, Lipót toszkánai nagyherceg Necker beszámolóját „szemfényvesztőnek” tartotta.³⁶ Elméletek és gyakorlatok versenyeztek tehát egymással érveket szolgáltatva a különféle érdekek által vezérelt gazdaság- és pénzügypolitikai intézkedésekhez.

A Habsburg Monarchia pénzügyi adatai

A 18. századi Habsburg Monarchia pénzügyi adatait Peter Dickson professzor hatalmas és meghaladhatatlan munkájában gyűjtötte össze.³⁷ Pontos és hiánytalan adatsorokkal azonban nem rendelkezünk. Több évre vonatkozóan hiányosak az adatok, különösen a század első feléből, míg egyes évekre több, egymásnak ellentmondó adatot találunk. Tovább növeli a bizonytalanságot, hogy a bevételek és a kiadások esetén megkülönböztettek rendes és rendkívüli bevételeket és kiadásokat, továbbá a bevételek esetén hol bruttó, hol pedig nettó, azaz az adminisztratív költségekkel csökkentett bevétel számait ismerjük. A Monarchia összes bevételei és kiadásai a század során lépcsőzetesen emelkedtek: a rendes nettó bevételek az

³⁴ Europäische Aufklärung i. m. II. 151.

³⁵ *Economisti minori del settecento lombardo*. Ed. C. A. Vianello. Milano 1942.; *D[onald] A. Limoli: Pietro Verri. A Lombard Reformer under Enlightened Absolutism and the French Revolution*. Journal of Central European Affairs 18. (1958) 254–280.; *Oscar Nuccio: Economisti italiani del XVIII secolo*. Ferdinando Galiani, Antonio Genovesi, Pietro Verri, Francesco Mengotti. Roma 1974.

³⁶ *Szántay A.: „Életünket”* i. m. 117.

³⁷ *Dickson, P. G. M.: Finance* i. m.; *Szántay A.: „Életünket”* i. m.

1740-es évekig 20 millió rajnai forint (röviden Ft), az 1740-es évek közepétől 30 millió Ft, majd az 1760-as évek elejétől 40 millió Ft körül alakultak, és az 1770-es évek első felétől folyamatosan és jelentősen emelkedtek, így az 1780-as években 60 millió Ft körül voltak, sőt 1790-re megközelítették a 80 millió Ft-ot is. A kiadások hasonlóképpen változtak: békeévekben csak ritkán és kismértékben haladták meg a bevételeket, azonban a hétéves háború végén (1763) a Monarchia költségvetése komoly hiányt mutatott, a bevételek jelentősen elmaradtak a kiadásoktól, és a hosszú háborús évek miatt a kormányzat riasztó mértékű adósságot és jelentős kamatfizetési kötelezettséget halmozott föl. Az 1780-as években, II. József egyeduralkodása idején egyes megbízhatóbb adatok szerint viszonylag kiegyensúlyozottan alakultak a bevételek és kiadások, azonban 1790 válságos évében ismét jelentős volt a hiány. A háborús évek adatai még bizonytalanabbak a rendes és rendkívüli bevételek és kiadások megkülönböztetése miatt, azonban bizonyos, hogy mind az osztrák örökösödési háború, mind pedig a hétéves háború idején a bevételek jelentősen elmaradtak a kiadásoktól és magas összegű hitelek felvételére is sor került. Az 1740-es években a hadműveletek éves költsége 18 millió Ft, míg a hétéves háború idején ennek kétszeresét, sőt kortárs becslések szerint akár a 41, sőt 45 millió Ft-ot is elérték. Mária Terézia az osztrák örökösödési háború elején, II. József pedig a hétéves háború végén vizionált államcsődöt, és velük együtt Lipótot is folyamatosan foglalkoztatta a válságtól, különösen a pénzügyi válságtól való félelem, illetve a pénzügyek rendbetételének feladata.

A bevételek és kiadások területi megoszlásáról csak néhány évre vonatkozóan rendelkezünk adatokkal, főként az 1780-as évekből Zinzendorf kimutatásainak köszönhetően.³⁸ Az állami bevételek fele a cseh korona országaiból és az Osztrák Főhercegségből származott, a Szent Korona országai (Magyarország, Bánát, Horvátország és Szlavónia, Erdély) a bevételek 20–25%-át adták, és hasonló volt osztrák Németalföld és Lombardia együttes hozzájárulása a Monarchia összbevételeihez. Meglepő Belső-Ausztria (Stájerország, Karintia, Krajna, Görz és Gradiska), valamint Tirol és Elő-Ausztria erősen csökkenő részesedése, összesen kb. 10–15%, míg Galícia csekélyebb, de növekvő arányban járult hozzá a bevételekhez. A kiadások ettől némileg eltérő mintát mutatnak: az Osztrák Főhercegséget kivéve minden tartomány kisebb arányban részesült a kiadásokból, mint a bevételekből, így az állami pénzek jelentős mértékben a Monarchia központja felé áramlottak, a befolyt bevételeket elsősorban Bécsben, illetve Alsó-Ausztriában költötték el. Magyarország és Erdély vonatkozásában évente 2 és 4,5 millió Ft közötti veszteséget okozott ez az állami elosztórendszer. Ezeket az adatokat természetesen össze kellene vetni más gazdaság- és társadalomtörténeti adatokkal ahhoz, hogy

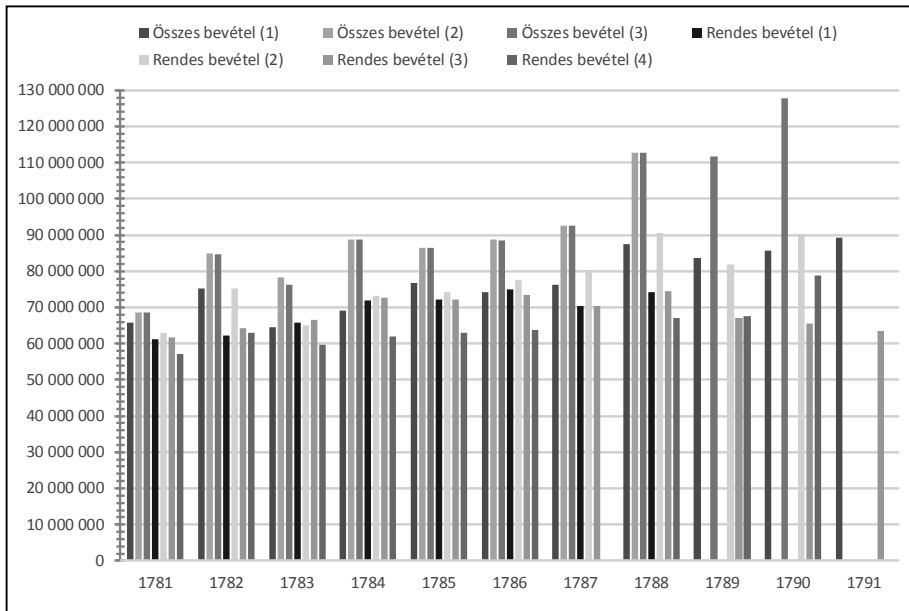
³⁸ Szántay A.: „Életünket” i. m. 123–125.

pontosabb képet alkothassunk arról, vajon a Monarchia egyes országai és tartományai nyertesei vagy vesztesei voltak a közös költségvetésnek.

A bevételek és kiadások szerkezete

A Habsburg Monarchia bevételeiről és kiadásairól az 1780-as évekre vonatkozóan rendelkezünk pontosabb és részletesebb adatsorokkal. Több forrás adatai is ismertek, melyek esetenként összhangban vannak egymással, esetenként azonban eltérő számokat közölnek. A bevételek alakulását az 1. diagram szemlélteti.³⁹

1. diagram A Habsburg Monarchia összes bevételei, 1781–1791 (Ft)

Forrás: *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'* i. m. 48–54. Table 1–6.

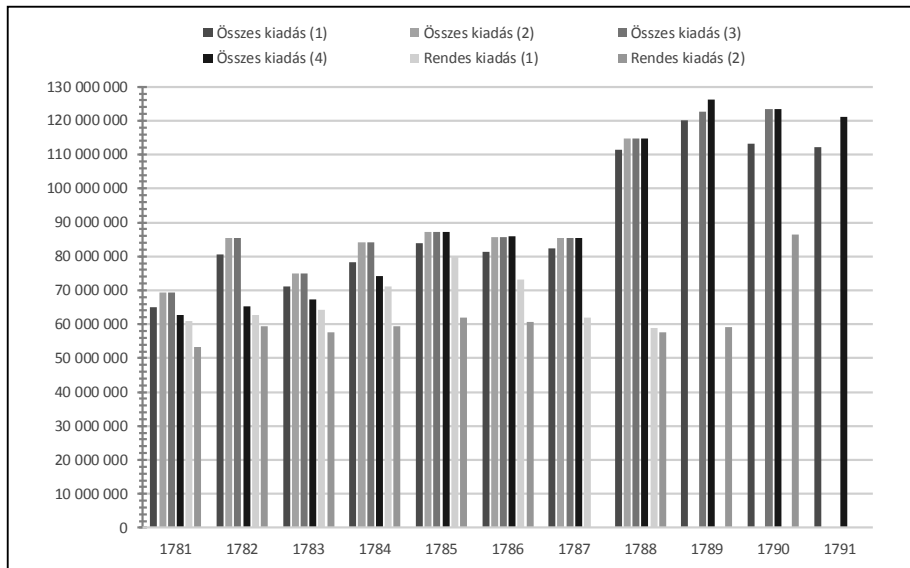
Az éves rendes bevételek a 60 és 75 millió Ft közötti sávban mozogtak, és ehhez adódtak hozzá a rendkívüli bevételek, melyek elsősorban a kölcsönfelvételtől függően igen változó nagyságúak voltak, 10 millió Ft alatti összegektől a jellemzően

³⁹ Összes bevétel (1) báró Carl von Czoernig 1861-ben publikált adatai, (2) a Staatsrat adatai, (3) báró Schimmelfenning 1796-ban gyűjtött adatai, rendes bevétel (1) a Staatsrat adatai, (2) Schimmelfenning adatai, (3) és (4) Dickson gyűjtése a Zinzendorf hagyaték és más bécsi források alapján. *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'* i. m. 48–54. Table 1–6.

15 millió Ft körüli összegeken át a 40 millió Ft-ot is megközelítő összegekig. (Ez utóbbiak az évtized végén a török háború miatt voltak szükségesek.) Így a Monarchia összes bevétele az 1781. évi 65–68 millió Ft tartományból 80 millió Ft fölé emelkedett, sőt 1788-tól a 110 millió Ft-ot is meghaladta.

A kiadások a bevételekhez hasonlóan alakultak, azokat hol meghaladták, hol pedig elmaradtak tőle – így a költségvetésben váltakozva többlet vagy hiány jelentkezett. Valószínűnek tűnik, hogy rendes bevételek és kiadások összhangban voltak, a hiányt a váratlanul jelentkező rendkívüli, például háborús kiadások okozták, melyeket nem mindig, vagy csak elkésve sikerült rendkívüli bevételekkel ellensúlyozni. A kiadások alakulását a 2. diagram szemlélteti.⁴⁰

2. diagram A Habsburg Monarchia összes kiadásai, 1781–1791 (Ft)

Forrás: lásd az 1. diagramnál

A nettó rendes bevételek szerkezetéről a század második felének néhány évére vonatkozóan rendelkezünk megközelítő információkkal.⁴¹ Míg 1749-ben ezen bevételek közel 60%-át a közvetlen adók, lényegében a rendek hozzájárulása,

⁴⁰ Összes kiadás (1) Czoernig adatai, (2) a Staatsrat adatai, (3) Schimmelfenning adatai, (4) Dickson gyűjtése a Zinzendorf hagyaték és más bécsi források alapján, rendes kiadás (1) a Staatsrat adatai, (2) Dickson gyűjtése a Zinzendorf hagyaték és más bécsi források alapján. *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'* i. m. 48–54. Table 1–6.

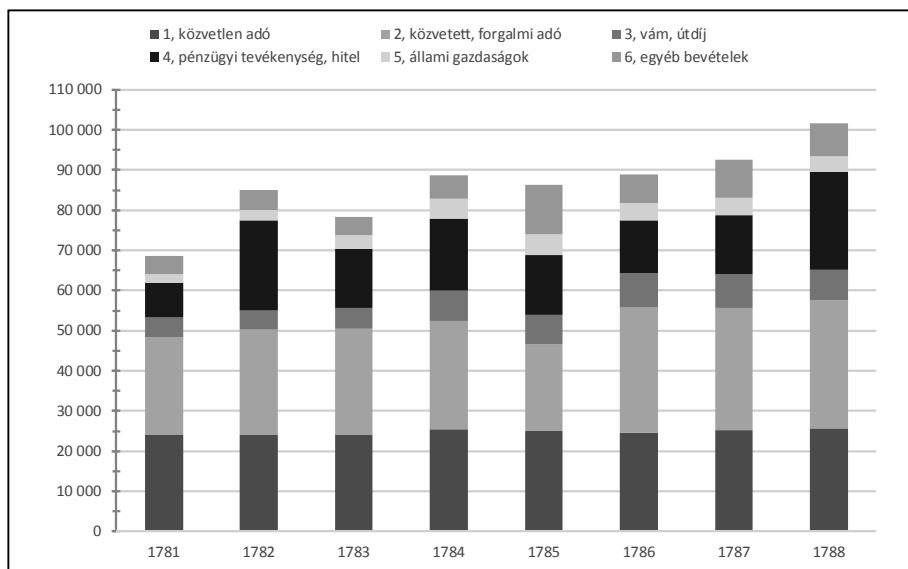
⁴¹ *Dickson, P. G. M.: Finance* i. m. II. 382–383. Table 3–6.

a hadiadó (*contributio*) tette ki, ennek aránya fokozatosan csökkent: 1769-re 50,3%-ra, illetve 1775-re 40,1%-ra. A jövedéki adók (*Akzise*) aránya növekedett: az 1749. évi 5,3%-ról 1763-ban már 10,5%-ra, míg a vámok aránya meglehetősen alacsonyan, 5 és 8% között ingadozott. Ennél is alacsonyabb volt a dohánymonopólium hozamának (2–4%), valamint az állami birtokokról és ehhez hasonlóan a pénzverésből, illetve bányászatból származó bevételek aránya (3–6%). A só azonban jelentős bevételt jelentett, általában 10–15%, de 1784-ben meghaladta a 18%-ot is.

Az 1780-as évekre vonatkozóan mind a bevételek, mind a kiadások szerkezetét illetően pontos és részletes adatokkal rendelkezünk.⁴² Az áttekinthetőség érdekében a számtalan bevételi forrást hat csoportba sorolva a 3. diagram szemlélteti.

3. diagram A Habsburg Monarchia bevételei, 1781–1788 (ezer Ft)

Forrás: Hock, C. – Bidermann, H. I.: Der österreichische Staatsrath
i. m. 595–598., 605–608., 619–621.

1) A közvetlen adók összesen 23 és 25 millió Ft között stagnáló bevételt jelentettek, melynek jelentős részét (22–24 millió Ft-ot) a rendek hozzájárulása (*contributio*, hadiadó) tette ki, emellett maximum 1 millió Ft-ot hoztak a taksák

⁴² Carl Freiherr von Hock – Hermann Ignaz Bidermann: Der österreichische Staatsrath (1760–1848). Wien 1879. 595–598., 605–608., 619–621. Ezek közül néhány adatsort újraközölt Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy' i. m. 49. Table 2.

(*Taxen*), és valamivel kevesebbet (0,4 és 0,6 millió Ft között) az adósságadó (*Schuldensteuer*), melyet a hadi kiadásokból származó adósságok csökkentése érdekében vetettek ki a különböző osztályokba sorolt adófizetőkre.⁴³ Ezek mellett elenyésző az egyháziak (*geistliche Steuer*) és a zsidók adója (*Judensteuer*).

2) A közvetett adók rendszere a 18. század során alakult ki, és erősödött meg Mária Terézia uralkodása idején.⁴⁴ Előnyük az uralkodó, illetve a központi igazgatás szempontjából, hogy nem függtek a rendek hozzájárulásától, lényegében szabadon kivethetőek, azonban feltételük a bővülő gazdaság, a fejlett pénzgazdálkodás és piac, illetve a hatékony adminisztráció. A közvetlen adók nagysága 24 millió Ft-ról 32 millió Ft-ra növekedett az 1780-as évek során, ennek legnagyobb részét – 9-12 millió Ft-ot – a sómonopólium (*Salzgefäll*) tette ki, 4,5 millió Ft körüli volt az italadó (*Tranksteuer*), 2,4 és 3,8 millió Ft között változott a dohánymonopólium (*Tabaksgefäll*) és 2,5 millió Ft körüli volt a fogyasztási adó (*Verzehrungssteuer*), míg a pénzverés és bányajövedék (*Münz- und Bergwerksgefäll*) 1 és közel 5 millió Ft között változott. Kisebb bevételt – 0,8 és 1,5 millió Ft között – biztosított külön-külön a posta (*Postgefäll*) és a lottó (*Lottogefäll*), míg az ingatlan illetékek (*Kaufschillingsgelder*) igen változó nagyságúak voltak: például 1788-ban csupán 257 ezer Ft, azonban 1786-ban a pápa itáliai birtokvásárlásai miatt ennek majd tízszeresét is elérték. Az örökösödési adó (*Erbsteuer*) 300–400 ezer Ft között stagnált, míg ezen évek alatt több mint kétszeresére nőtt a bélyegilleték (*Stempelgefäll*) és az iparüzési adó (*Gewerbesteuer*), ezek 1788-ban 610 ezer Ft, illetve 337 ezer Ft voltak. Elenyésző a lovak adója (*Pferdesteuer*), ami változatlanul 9 ezer Ft, és az illetékbüntetések (*Gefällsstrafgelder*) 3 és 142 ezer Ft között változó bevétele.

3) A kereskedelemre kivetett vámok (*Zölle*), valamint út- és révdíjak (*Weg- und Wassermäuthe*) szintén közvetett, forgalmi adóknak tekinthetőek, de érdemes az előbbiektől elválasztani őket. Az ebből származó 4,7 és 8,4 millió Ft között változó bevételek jelentős részét a vámok tették ki, melyek így viszonylag kis mértékben járultak hozzá az összbevételekhez, miközben a korban – különösen Magyarországon – talán a legtöbb vitát és ellenkezést váltották ki.

4) A pénzügyi tevékenység és hitel csoportjában többféle bevételi forrás került, melyek közül a legjelentősebb az újonnan felvett kölcsön (*neu aufgenommene Passiv-Capitalien*), általában 10 millió Ft körüli összeg, de 1788-ban ez

⁴³ Mária Terézia pátense (Bécs, 1763. nov. 24.) például tizenkét adóosztályt határozott meg. Archiv der Universität Wien, Universitätskonsistorium, CA 4.0 690, Klassensteuer – Klasseneinteilung der Personen, die Schuldensteuer zu leisten haben.

⁴⁴ *Joseph Ritter von Hauer*: Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen. Wien 1848.; *G. v. Plenker*: Die Entwicklung der indirecten Abgaben in Oesterreich. Österreichische Revue 1. (1863) 2. sz. 97–140.

a 22 millió Ft-ot is meghaladta. A nem állami kasszákból (*Beiträge nicht-ärrischer Cassen*) 1,4 millió Ft-ról 0,8 millió Ft alá csökkenő bevétel folyt be, és hasonlóan csökkent – 1 millió Ft-ról 0,3 millió Ft-ra – a visszavett kölcsönökből (*eingehobene – gekündigte – Activ-Capitalien*) származó bevétel, de 1782-ben a kölcsönfelvételt jelentősen – 2 millió Ft-tal – meghaladó bevétel folyt be ebből. Mivel így a kihelyezett tőke növekedett, 1781 és 1788 között több mint kétszeresére, 692 ezer Ft-ra nőtt a kamatokból (*vereinnahmte Interessen von Activcapitalien*) származó bevétel, és emellett kamatmegtakarítás (*ersparte Interessen*) címén is elkönnyveltek némi – 13 és 24 ezer Ft közötti – bevételt.

5) Az állami – kamarai – birtokok bruttó bevételei (*Rohrertrag der Staatsgüter*) 2 és 5 millió Ft közötti összeggel járult hozzá az összes bevételekhez, azonban ez a valóságban jóval kevesebb tényleges nettó bevételt jelentett, tekintve a gazdálkodás és a birtokigazgatás magas költségeit.

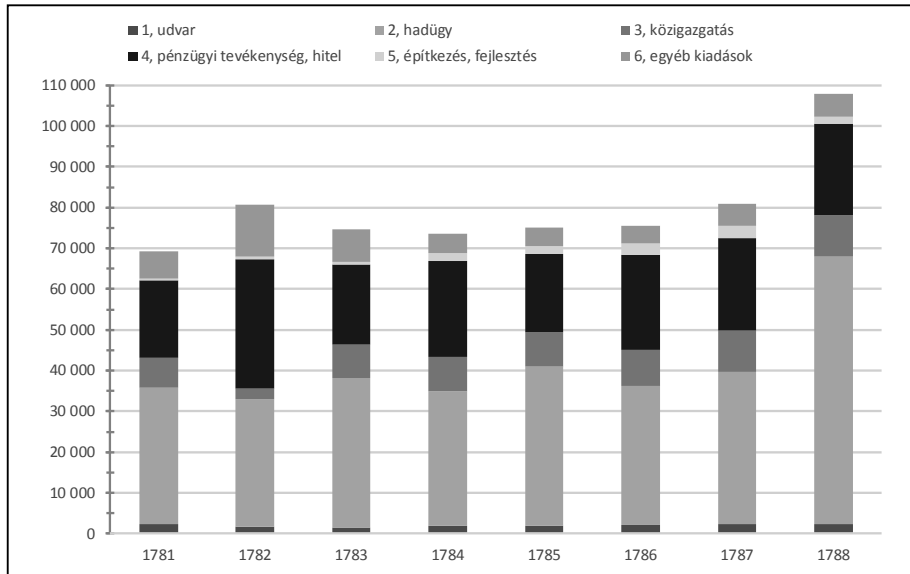
6) Az egyéb bevételek változó nagyságú összegeket jelentettek a különféle forrásokból, többféle rendes bevételt (*verschiedene ordentliche Einnahmen*), köztük 1785-ben jelentős összegű németalföldi önkéntes hozzájárulást (*Don gratuit*). Ehhez jöttek még a Határőrvidék viszonylag elenyésző (0,3–0,4 millió Ft) bevételei, a hivatalnoki fizetések maradványai (*Arrhen, Gehaltsrücklässe der Beamten*) és az 1787-ben és 1788-ban jelentősebb (8,7 illetve 7,5 millió Ft) nem tervezett bevételek (*uncalculierte Einkünfte*) összege.

Az 1781 és 1788 közötti kiadásokat ugyancsak hat csoportba sorolva a 4. diagram szemlélteti.

1) A bécsi udvarra (*Hofhalt*) és a diplomáciai testületre (*diplomatisches Corps*) fordított összes kiadások meglehetősen szerények voltak, általában nem érték el a 2,5 millió Ft-ot, de például 1783-ban alig haladták meg a 1,5 millió Ft-ot.

2) A hadügyre fordított kiadások voltak a legjelentősebbek, megközelítették, de esetenként meg is haladták az összkiadások felét. Az állandó katonaság fenntartása (*Militär-Etat*) évente 30 millió Ft-ba került, de 1788-ban a török háború miatt közel 38 millió Ft rendkívüli katonai kiadást (*Militär-Etat außerordentlich*) igényelt. Az erődítmények karbantartása (*Festungen Instandhaltung*) és építése (*Festungsbau*) évente összesen 3–4 millió Ft rendes és rendkívüli költséget jelentett. A testőrségek (*Garden*), bár igen hasznosak és díszesek voltak, de alig 100–300 ezer Ft-ba kerültek. Kisebb tételek sorolhatóak még a hadügyi kiadásokhoz, mint a katonai célú népszámlálás (*Conscriptions-Auslagen*), a katonai térképezés (*Mappierung*) és az egészségügyi kordonok (*Sanitätscordon*) költségei.

4. diagram A Habsburg Monarchia kiadásai, 1781–1788 (ezer Ft)

Forrás: Hock, C. – Bidermann, H. I.: Der österreichische Staatsrath
i. m. 595–598., 605–608., 619–621.

3) A közigazgatás fenntartása összesen 7 és 10 millió Ft közötti költséget jelentett, melynek több mint felét a hivatalnokok fizetésére (*Besoldungen sonstiger Civilbeamten*) fordították. További összegeket – összesen 0,6 millió Ft-ot – fordítottak a hivatalnokok jutalmazására és segélyezésére (*Belohnung und Aushilfen an Staatsdienern*), útiköltségekre (*Reisegelder der Staatsfunctionäre*) és szállásra (*Quartiergelder der Civilbeamten*). A hivatalok működtetése (*allgemeine Verwaltungsauslagen* és *Kanzlei-Erfordernisse*) összesen 2,5 millió Ft-ot tett ki.

4) A pénzügyi tevékenység és hitel csoportjába sorolható kiadások a legjelentősebbek a hadügyi kiadások után. Itt a legnagyobb tétel – 11 és 14 millió Ft között – a kamatfizetés (*Passiv-Interessen*) a felvett kölcsönök után. Évente 5–6 millió Ft-ot, de 1782-ben közel 19 millió Ft-ot (!) fordítottak lejárt („rég”i) adósságok törlesztésére (*Auszahlen alter Schulden*). Költségként könyvelték el a kölcsönként kihelyezett tőkét (*verzinslich angelegte Activ-Capitalien*), évente 1–3 millió Ft-ot.

A tartományok, illetve rendek kötelezettségét meghaladó többletbevezetések törlesztésére (*Supererogaten-Tilgung*), melyet 1757-ben vezettek be 37 éves futamidőre, évente 245 ezer Ft-ot költöttek. Ennél valamivel több költséget jelentett a pénzverés és -váltás vesztesége (*Münzverluste und Wechselprovisionen*). Évente 100 ezer Ft körül alakult az illeték-visszatérítés (*Gefälls-Rücksätze, Rückvergütung von Gefällsbeträgen*).

A pénzszállítás (*Geldtransporte*) és a papírpénz-kasszák állandó költségei (*konstante Kosten der Bancozettel-Cassen*) csak néhány ezer forintot tettek ki.

1786-tól jelentkeztek az adóreform (*Steuerregulierung*) költségei, amelyek a kataszteri felmérési munkák miatt 1787-ben és 1788-ban is 1,3 millió Ft-ra szöktek. Ugyanezekben az években néhány százezer forintot költöttek a zálogba adott állami birtokok visszaváltására (*Einlösung verpfändeter Staatsgüter*) is.

5) Az építkezés és fejlesztés jelentette a legkevesebb költséget. Az útépitésre (*Straßenbau*) fordított kiadások 1781-ben 429 ezer Ft-ról 1786-ra 2,7 millió Ft-ra nőttek, majd a következő két évben visszaestek 1,4 illetve 1,1 millió-ra. Csak 1787-ben és 1788-ban jelentkeztek a betelepítés (*Colonisierung*) és a nem-katonai építkezések (*Civil-Neubauten*) költségei.

6) Az egyéb kiadások között a rendszeres és egyéb jóváírások (*regelmäßige und andere Vergütungen*) 2,5 millió Ft körüli tételt jelentettek; 1,5 millió Ft-ot költöttek nyugdíjakra és járadékokra (*Pensionen*), 0,5 millió Ft-ot alapítványokra (*Stiftungen*) és néhány ezer forintot büntetésekre (*Strafgelder-Antheile*). További – 0,8 és 8,6 millió Ft között igen változó – összegek mentek egyéb különböző kiadásokra (*verschiedene Auslagen*). Megjegyzendő, hogy ez utóbbi összege még magasabb is lehetett, hiszen csak 1781-ben és 1783-ban ismerjük hiánytalanul a kiadások szerkezetét, míg a többi évben az összes kiadás 5–15%-áról nincsenek részletesebb információk.

A bevételek és kiadások szerkezetén belül érdemes részletesebben bemutatni a kölcsönügyletek mérlegét, melyhez az adatokat a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat Kölcsönügyletek mérlege, 1781–1788 (ezer Ft)

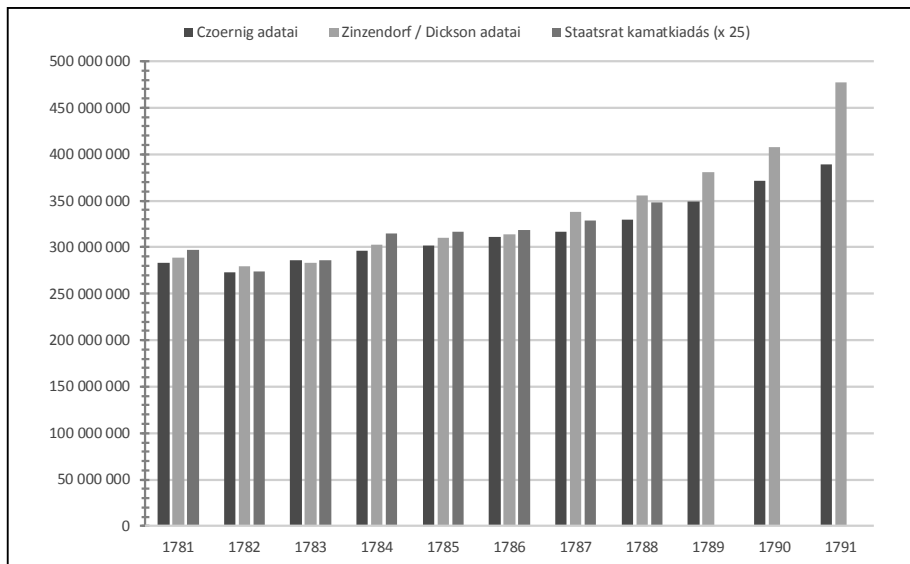
	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788
Felvett kölcsön	5736	9311	11 193	15 615	12 261	10 983	12 270	22 189
Visszafizetett kölcsön	5901	18 845	6 663	6269	4775	5920	4766	5027
Felvett kölcsönállomány változása	-165	-9534	4 530	9346	7486	5063	7504	17 162
Kihelyezett kölcsön	595	1311	909	3786	1029	3389	2078	1017
Visszakapott kölcsön	1026	11 466	503	532	1304	481	558	355
Kihelyezett kölcsönállomány változása	-431	-10 155	406	3254	-275	2908	1520	662
Kamatkiadás	11 891	10 963	11 439	12 588	12 654	12 741	13 147	13 913
Kamatbevétel	298	272	410	657	562	628	656	692
Kamatmegtakarítás	19	14	18	28	13	21	23	24
Kamat egyenlege	11 574	10 677	11 011	11 903	12 079	12 092	12 468	13 197
Felvett kölcsönállomány (becslés)	297 275	274 075	285 975	314 700	316 350	318 525	328 675	347 825
Kihelyezett kölcsönállomány (becslés)	7450	6800	10 250	16 425	14 050	15 700	16 400	17 300

Forrás: lásd a 4. diagramnál és saját számítások

A bécsi központi kormányzat folyamatosan vett föl és fizetett vissza kölcsönöket, 1781-ben kis mértékben, 1782-ben azonban már jelentősen – több mint 9,5 millió Ft-tal – sikerült csökkenteni a felvett kölcsönök állományát. A következő években azonban 11 és 15 millió Ft között mozgott az évente felvett kölcsönök összege, 1788-ban pedig 22 millió fölé ugrott a török háború miatt. Ezt a kölcsönvisszafizetés nem tudta követni, így a felvett kölcsönállomány jelentősen – 1785-ben 9,3 millió Ft-tal, 1788-ban pedig több mint 17 millió Ft-tal – növekedett.

A Monarchia azonban kölcsön is adott, ettől némi bevételt is remélve. A felvett kölcsönöktől azonban messze elmaradtak a kihelyezett kölcsönök, csak 1784-ben és 1786-ban adtak kölcsön jelentősebb összeget (3,7 illetve közel 3,4 millió Ft-ot). A kihelyezett kölcsönök összegét 1781-ben, 1782-ben és 1785-ben meghaladta a visszakapott kölcsönök összege, így ezekben az években csökkent is a kihelyezett kölcsönállomány. Különösen 1782-ben volt ez magas összeg, 10 millió Ft-ot meghaladó, feltehetően ez is lehetővé tette ugyanebben az évben a jelentősebb adósságtörlesztést.

5. diagram A Habsburg Monarchia államadóssága, 1781–1791 (Ft)

Forrás: *Dickson, P. G. M.: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'*
i. m. 48. Table 1., 49. Table 2., 52. Table 6. és saját számítások.

A felvett kölcsönök természetesen jelentős kamatkiadásokat – évente 11–14 millió Ft-ot, az összes kiadások 12–17%-át – jelentettek, melyet a kihelyezett

kölcsönök után kapott néhány százezer forint kamatbevétel nem tudott ellensúlyozni, a nehezen értelmezhető kamatmegtakarítás pedig elenyésző volt.

A kamatkiadások és -bevételek alapján becsülhető a felvett és kihelyezett kölcsönállomány nagysága: átlagosan évente 4%-os kamattal⁴⁵ számolva az adósság 270 és 340 millió Ft között, míg a kihelyezett kölcsönállomány 7 és 17 millió Ft között mozgott. Az államadósságra vonatkozó, így becsült értékek megfelelnek báró Czoernig, valamint Dickson professzor (a Zinzendorf hagyatékából származó) adatainak, melyet a 5. diagram szemléltet.⁴⁶

Összegzés

A 18. századi Habsburg Monarchia – a dinasztia, az uralkodó által összekapcsolt országok és tartományok változó halmaza – a háborúk és békék eredményeként jelentős területi változásokon ment keresztül. A spanyol örökség nagy részét nem tudta megtartani, délen az Oszmán Birodalommal szemben és keleten Lengyelország kárára azonban jelentős területeket nyert, míg északról a felemelkedő Porosz Királyság a cseh örökös tartományokat fenyegette.

A Habsburg Monarchia bonyolult és változó területi összetételének megfelelően bonyolult és változó intézményrendszer végezte a pénzügyek irányítását és felügyeletét. A bécsi központi igazgatásban a 18. század során jelentős átalakulás zajlott, különösen a gazdasági és pénzügyeket illetően. A specializálódás és szakszerűsödés folyamata egyértelmű. A Monarchia vezetése – kezdve az uralkodókon – egyre nagyobb figyelmet és gondot fordított ezekre a kérdésekre, a különös szakmai tudást, gazdasági és számviteli ismereteket is igénylő hivatali ügyintézés fejlődött. A század második felének nagy igazgatási reformjai is elsősorban a gazdasági és pénzügyek körül forogtak.

A 18. századi gazdasági és pénzügyi igazgatás szakszerűsödéséhez hozzájárultak a 17. század végétől kibontakozó államtudományi és közgazdasági elméletek is. A német kameralista államtudományok, a francia fizokratizmus és a brit klasszikus közgazdaságtan első képviselője, Adam Smith is erős hatást gyakorolt a Monarchia irányítóira.

A Monarchia összes bevételei és kiadásai a század második felében lépcsőzetesen négyszeresére emelkedtek. A kiadások békeévekben csak ritkán és kismértékben haladták meg a bevételeket, azonban a hétéves háború végén a költségvetés jelentős hiányt mutatott, a háború miatt a kormányzat riasztó mértékű adósságot, és ezzel jelentős kamatfizetési kötelezettséget halmozott föl. Az 1780-as években

⁴⁵ A kamatok Mária Terézia és II. József uralkodása idején 3% és 6% között mozogtak, az itáliai és németalföldi hitelezők gyakran alkalmazták 4%-ost is. *Dickson, P. G. M.*: Finance i. m. II. 272–299.

⁴⁶ *Dickson, P. G. M.*: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy' i. m., 48. Table 1., 49. Table 2., 52. Table 6.

viszonylag kiegyensúlyozottan alakultak a bevételek és kiadások, azonban 1790 válságos évében ismét jelentős hiány mutatkozott.

A Habsburg Monarchia bevételeiről és kiadásairól az 1780-as évekre vonatkozóan rendelkezünk a bevételek és kiadások szerkezetének elemzésére alkalmas, pontosabb és részletes adatsorokkal. A rendektől is függő bevételek, a közvetlen adók stagnáltak, eközben növekedett a közvetett adók jelentősége, melyek azonban függtek a gazdaság működésétől. A kormányzat 1740 és 1763 után igyekezett jelentősebben növelni a bevételeket, ez részben a felerősödő reformok indítéka is volt. A „felvilágosult abszolútizmus” valójában intézményi változást igyekezett elérni a bevételek biztosítása érdekében, így például az úrbérrendezés elsődleges célja az állami adóalap védelme. A kiadások nagy részét a hadügyre fordították. Háború esetén a megnövekedett hadügyi kiadásokat csak hitelfelvétellel tudták fedezni, és ez természetesen magas kamatterhet eredményezett. A kölcsönállományt igyekeztek kezelni, csökkenteni és némileg hitelkihelyezéssel is ellensúlyozni, azonban az újra és újra megugró hadügyi kiadások ismét növelték az államadósságot. Ugyanakkor a hadügyi kiadások jelentős része – ahogyan más államokban is – a kora újkori gazdaság bővüléséhez járult hozzá. A katonák és lovak élelmezése, felszerelése, a hadi eszközök beszerzése békeidőben is jelentős keresletet teremtett, és ezzel serkentette a piac, a modern mezőgazdasági és ipari tömegtermelés kialakulását.

THE HABSBURG MONARCHY AND ITS FINANCES IN THE EIGHTEENTH CENTURY

by Antal Szántay

SUMMARY

The Habsburg Monarchy in the eighteenth century was a shifting conglomerate of countries and provinces attached to each other by dynasty and ruler. The first part of the study accordingly explores the territorial changes of the Monarchy as the consequence of military and diplomatic efforts. The maintenance of an army of ever increasing numbers required prodigious material resources even in peacetime, and more in times of war. The second part of the study examines the institutions of the central economic and financial administration and their leaders, before surveying the most important contemporary theories of the economy and the state (cameralism, physiocracy, the reception of Adam Smith, etc.). The final section deals with the surviving financial data and involves an analysis of the structure of the budget, and the balance of loans and investments, on the basis of the information available for the 1780s.